

Н.П.СТАРЧЕНКО*

**«В ОБОРОНІ ЧЕСТІ ДОМУ ШЛЯХЕТСЬКОГО»:
СПРАВА ПРО СТРАТУ СЛУГ КНЯЗЕМ
САМУЕЛЕМ КАРОЛЕМ КОРЕЦЬКИМ НА ВОЛИНІ 1645 р.**

На прикладі історії про публічну страту за наказом князя Самуеля Кароля Корецького його слуг продемонстровано, як може змінюватися сприйняття на перший погляд цілком «вірогідного» джерела, а з ним – і самої події залежно від дослідницьких підходів. Прочитаний буквально, як зліпок минулого, він засвідчує свавільні дії магната, що порушив право, головні шляхетські цінності та настанови доброго християнина. Натомість пропонується аналізувати текст позову як наративний конструкт, вибудований з урахуванням особливостей тогочасної судової системи та ставлення до злочину як приватної справи потерпілого, де доказовість ґрунтувалася не стільки на ретельному слідстві, скільки на ustalених конвенціях, зокрема й риторичних.

Ключові слова: джерело, шляхетські цінності, судочинство, честь, влада, символічний капітал.

Богослов, архімандрит Києво-Печерської лаври та ректор Києво-Могилянського колеґіуму Інокентій Ґізель у своєму трактаті з моральної теології «Мир з Богом чоловіку» (1669 р.), розглядаючи гріх обмови, тобто шкоди для слави ближнього, окремо зупиняється на відповідальності історика: «А отже й історики не вільні від гріха огуди, коли згрішення чийсь таємні описують; а явні вони хоч і можуть описувати, але з доброго вболівання за поправу інших і для користі спільної, а не [...] з наміром уймати слави: бо то є смертний гріх»¹. Схоже, що такими ж міркуваннями керувався й перший автор «корецької історії» Альбрехт Станіслав Радзивілл, оминувши ім'я князя у своєму щоденнику². Від функцій «суспільного вчителя» наукова корпорація на рівні фахових текстів потроху, хоч болісно та вкрай нерівномірно в межах різних історіографічних традицій, усе ж відмовилася (утім не без рецидивів). Однак ідеологічна складова тексту диктується не лише суспільним замовленням, а й цілим комплексом світоглядних настанов самого дослідника (не конче усвідомлених), зокрема включеністю його у соціальну практику та вболівання за «направу» суспільства³. Що ж стосується відповідальності за добру славу героїв, то історики, особливо ті, чий об'єкт дослідження віддалений у часі, зазвичай цією проблемою не переймаються. У них, натомість, інша проблема – не потрапити в пастку модернізації, відповідно, спробувати не накинути свою шкалу

* Старченко Наталія Петрівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ
E-mail: interregnum@ukr.net

¹ Ґізель І. Вибрані твори у 3-х томах / Пер. Р. Кисельова. – Т.1. – Кн.1. – К., 2012. – С.248.

² Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Przeł. i oprac. A.Przyboś i R.Żelewski. – Т.2 (1637–1646). – Warszawa, 1980. – S.451–452.

³ White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. – Baltimore; London, 1975. – P.22.

цінностей та мотивацій на дії героїв. А для цього доводиться вичленовувати за-сади/правила/цінності з часто глухих, суперечливих і непевних голосів мину-лого. Утім дослідницька орієнтація на розуміння механізмів функціонування «іншої» культури, увага до мови, логіки та виборів акторів, пошуки відповід-ного культурного контексту, який у підсумку теж виявляється залежним від багатьох обставин – усе це передбачає глибоку інтегрованість історика у про-цес пізнання. Один із наслідків – переживання дослідником своїх підходів до об'єкта вивчення, зокрема їх релевантності минулому, як проблеми етичної⁴.

Тож на прикладі історії з життя князя Самуеля Кароля Корецького (1621–1651 рр.)⁵ спробую продемонструвати, як може змінюватися сприйня-ття на перший погляд цілком «достовірною» джерела, а з ним і самої події, залежно від дослідницьких підходів та, відповідно, історіографічної ситуації. Аналізуватиму історію з урахуванням обставин, особливостей постання дже-рел, досліджуватиму її крізь призму різних контекстів функціонування шля-хетської спільноти Волині в ранньомодерний час. З іншого боку, сама ця істо-рія є цеглинкою в їх конструювання.

Тривале функціонування в історіографії епізоду про страту слуг почалося з публікації в 1853 р. позову до Люблінського трибуналу князівського подруж-жя Корецьких⁶. У Ю.Вольфа це – чи не центральний факт біографії князя⁷. На відміну від розбудованої глорифікації представників роду Корецьких у гер-бовнику К.Несецького⁸, Ю.Вольф поза скупю генеалогічною інформацією про Самуеля Кароля (народився – одружився – вдруге одружився – помер) уміщує лише один епізод – позивання його з першою дружиною Марціяною з Бобрка в 1645 р. на Трибунал «про скарання на смерть кількох осіб». Щоправда, ав-тори біограми Корецького в «Польському біографічному словнику» оминули цю сторінку життєпису князя, лише вмістивши в бібліографії посилання на публікацію 1853 р.⁹ Натомість 1985 р. з'явилася стаття І.Сварника, доповнена перекладом двох документів на українську мову – уже згаданого позову до суду й трибунальського вироку¹⁰. Автор, поєднавши елементи радянського іс-торієписання із традиційною українською історіографією XIX – початку XX ст.,

⁴ *Етичність*, хай і у специфічному значенні та у специфічний спосіб, постає, скажімо, як необхідність пам'ятати про існування індивідуального голосу, котрий може витіснитися владним дискурсом минулого чи методологією дослідника, а це підважує саму можливість індивідуально-го говоріння (див.: *Arnold J.H. The Historian as Inquisitor: The Ethics of Interrogating Subaltern Voices // Rethinking History. – 1998. – №2. – P.379–386*).

⁵ Доводився правником відомому захисникові південних теренів Великого князівства Литовського від татар князеві Богушеві Корецькому та племінником – князеві Самійлові Корецькому, героєві битви під Клушином 1610 р., легендарному воякові у протистояннях із турками, авантюристові й ватажкові, «сарматському Леонідові» (див.: *Maciszewski J. Bohusz Korecki // Polski Słownik Biograficzny. – T.14/1. – Zesz.60. – Kraków, 1968. – S.58–59; Żeromski S. Samuel Korecki // Ibid. – S.60–62*).

⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т.5 (1633–1699). – Санкт-Петербург, 1853. – С.73–77.

⁷ *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.176.*

⁸ *Niesiecki K. Herbaż polski / Wyd. J.N.Bobrowicz. – T.V. – Lipsk, 1840. – S.228–237.*

⁹ *Maciszewski J., Majewski W. Samuel Karol Korecki // Polski Słownik Biograficzny. – T.14/1. – Zesz.60. – S.62–63.*

¹⁰ *Сварник І. Таємниця Корецького замку: Судова історія з XVII ст., або ж свідчення магнат-ської сваволі // Жовтень. – 1985. – №10. – С.106–111.*

умістив цей епізод у контекст «визвольної війни українського народу проти ополчення та покатоличення», «боротьби селян із закріпаченням» та «наступу на козацтво магнатів», які «затято та бездумно» боролися «проти зміцнення централізованої влади». Відповідно, документи мали продемонструвати «справжнє обличчя магнатів і безсилля королівської влади проти їх сваволі», що в підсумку призвело до загибелі Речі Посполитої¹¹.

Натомість головне питання, на яке варто було б відповісти у процесі аналізу запропонованої історії, полягає в тому, чи могла особа, наділена матеріальними і владними ресурсами, безборонно діяти *lewem*, і чи існували поза формальними ознаками влади й сили стримуючі чинники для її «сваволі»? Із цим питанням безпосередньо пов'язане інше: чи завжди вчинки людей минулого, які трактуються у джерелах як злочинні, насправді були такими, а чи в руках історика – сконструйований текст, де насильство, в якому звинувачували іншого, лише риторична фігура, коли йшлося про відстоювання власного інтересу? Тож у центрі уваги опиняється незмінний персонаж історіографічного нарративу – джерело як «непевний свідок», що за не уваги до нього може суттєво викривити наше уявлення про минуле.

Почну з актів, що стосуються провадження справи у судовому просторі – згаданого позову й двох вироків, трибунальського, який був лише проміжним, та остаточного сеймового. Мені не вдалося віднайти слідів «корецької справи» в актових книгах¹², хоч, цілком можливо, вони ще можуть виринути в пізніших записах, скажімо, як репліки в адвокатських контрверсіях чи як посилення на прецедент, що траплялося з іншими гучними історіями. Тож детально зупинюся на тексті позову до Трибуналу князя Корецького, його дружини Марціяни з Бобрка (у першому шлюбі – дружини Яна Кароля Тарла) та низки осіб як їхніх помічників і виконавців наказів: луцького коморника Йозефа Синицького, Івана й Олександра Козинських, Олександра Коритенського,

¹¹ Знакові для української історіографії XIX – початку XX ст. автори М.Костомаров, В.Антонович та М.Грушевський, попри різницю в підходах до писання історії, загалом тождні у своєму вирокі шляхетській Речі Посполитій. Головною її бідою оголошувалася слабкість королівської влади, а також узурпація шляхтою владних повноважень монарха, яка отримала назву «золотих шляхетських вольностей». Пор.: «[...] становий і особистий егоїзм, що називався в Польщі XVIII століття “золотою шляхетською вольністю”, відомий зазвичай під іменем анархії і безпорядку, обессилював цілком державний організм Речі Посполитої» (див.: Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.373–374); «Шляхта правила всім, всім кермувала собі на користь, і король мусив робити, чого вона хотіла. Власть королівська, взагалі всяка публічна власть дуже слабка: все було повернене так, щоб боронь Боже шляхтича не стиснено ні в чім» (див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.; Л., 1913. – С.194–195). Цитування можна продовжувати. Див., напр.: Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – Т.І. – Санкт-Петербург, 1870. – С.1–20.

¹² Натомість фіксуються значні майнові негаразди князя Корецького, який був звинувачений у безправному покаранні слуг, зокрема 9 березня 1545 р. возний доставив до Корця 19 трибунальських позовів із приводу баніції у справі з князем Миколаєм Чорторийським, волинським каштеляном, якому Корецький мав виплатити за одним позовом 140 тис. золотих за шкоди й таку саму суму – як заруку, за іншим – 60 тис., далі – 7 тис., 12 тис., 26 тис. золотих (див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.241. – Арк.696–701). 29 травня 1645 р. возний визнав, що іздив 18 лотого при луцьких земських судді Андрієві Линецькому й підсудковій князеві Захаріяшеві Четвертинському для ув'язання Адама Гумовського в маєтність князя Корецького через невіддачу боргу та заруку загальною сумою 90 тис. зол. (див.: Там само. – Арк.849 зв. – 850 зв.).

а також слуг, ротмістрів, поручників, драгунів і піхоти, серед яких поіменно названо Калинського, Грота, Яна Ростека, Кароля Фаренсбаха, Лубковського та Валентія Венґрина¹³. Позов за скаргою сандомирського шляхтича Прецслава-Александра Гарбовського з Гарбова про «безправний суд» і «безбожне» та жорстоке «замордування» шляхтича Якуба Гарбовського, рідного брата скаржника та князівського слуги – єдине джерело, яке детально переповідає історію¹⁴.

Отже від початку в позові сповіщалося, що небіжчик Якуб був особою «доброї слави», яку здобув завдяки лицарській справі під час коронних «експедицій». На двірську службу до князя він потрапив з ініціативи самого Корецького, упродовж якої всіляко демонстрував свою вірність та «зичливість» панові. Однак, отримуючи «панскую особливу ласку», потрапив у немилість до княгині, котра «грозила ему частокротъ завзятым без вины гневомъ своимъ». Через це Гарбовський декілька разів намагався звільнитися від служби, проте щоразу його зупиняв сам князь¹⁵. А 11 березня 1645 р. суботнього дня княгиня, скориставшись непевною оповіддю 11-річного хлопця, «взяла оказию до згубы небожчиковское» та розпалила гнів чоловіка проти слуги. Підставою немилості стали свідчення служниці княгині панни Красовської, що їх та дала в результаті побиття й залякування. Тиск на панну чинився з тим, аби вона у чомусь звинуватила Гарбовського і якогось Тишовського. Коли ж вона відмовилася, до замку покликали ката. Той став із запаленими свічками, маючи намір «палити збиті боки панни», а вона зі страху, «катовскихъ уходячи рукъ», визнала все те, «про що її питано, і так, як хотіли», хоч ні у чому не була винна. А також згадала Тишовського й Гарбовського, проте їх не звинуватила у жодному вчинку, який би заслуговував на смерть. Тож «за такою марною от слабое плоти одное белоголовы вымученою и выстрашеною повестью» тих двох осіб ув'язнили до понеділка під охороною 30 угорських піхотинців на чолі з поручником Валентієм Венґрином і стількох же драгунів¹⁶. А в понеділок у замку у князівських покоях засадили «несправедливих і неприсяглих» суддів, а саме названих у позові Йозефа Синицького, Івана й Олександра Козинських, Олександра Коритенського та багатьох інших, які засудили на смерть невинних людей, написали й підписали декрет, «праву, звичаям, вольности шляхецкой, ровности стану и свободомъ коронным противный». Потому декрет прочитали ув'язненим і повідомили, аби вони готувалися до смерті. На що озвався Гарбовський «зъ оздобою клеиноту шляхетства», указуючи на невідповідність такого суду його станові: «Менуючи себе шляхтичемъ правым, сужоньи быти такимъ судомъ не могу, тымъ барзеи с подущенья невестьего».

¹³ Про цих осіб із приватного війська князя Корецького ширше див.: *Вирський Д.* Війни України: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2016. – С. 206–209.

¹⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т.5 (1633–1699). – С.73–77.

¹⁵ Спосіб описування створює враження тягlosti протистояння княгині та Гарбовського, хоча насправді його тривалість мала щонайбільше двомісячну історію, адже шлюб Самуеля Кароля з Марціною відбувся десь на початку 1645 р. Див., зокрема, панегірик, присвячений цьому весіллю: *Korona M. Witanie, oraz u powinszowanie stanu małżeńskiego jasnie oswieconego xienstwa jego mości pana Samuela Koreckiego xiazezia na Korcu: Także jej mości paniey Maryanny paniey Wislickiey, teraz xieżny Koreckiey: Na przenosinach: W Korcu w Kościele Oycow Franciszkanow.* – Lwów, 1645.

¹⁶ Цифри в подібних описах зазвичай мають суто символічний характер. Скажімо, при охоро-ні ув'язнених у Корецькому замку не було жодної потреби у присутності тут вершників.

Розгніваний князь, коли йому переказали слова слуги, відповів, що він може «его судити, казати стяти и заплатити».

Далі панна Красовська, яку попередньо пообіцяли *видати заміж* за одного з двох засуджених, під тиском *підтвердила свої слова присягою*, а обвинувачених змусили *підписати той декрет*. У вівторок мала відбутися страта, тож Ґарбовський попросив для приготування до смерті відкласти її до наступного ранку, однак на це не пристали. Також він просив про зустріч із князем, «яко шляхтичъ и слуга верный», щоб попроситися й подякувати панові «за хліб», але йому було відмовлено. Потому до Корецького звернулися ченці францисканці з проханням, аби Ґарбовському дозволили провести решту життя в монастирі, проте згоди також не отримали.

Тож полудневої години у вівторок на плац перед замком поміж рядами піхоти та драґунів, яких було 200 осіб, вивели ув'язнених¹⁷. Дехто із присутніх спробував *затримати страту*, зокрема з цим звернулися до ротмістра Ростека, який *на півгодини затягнув справу*. Проте на вимогу князя езекуцію продовжили. Першим підставив катові шию Ґарбовський, але «не стужили руки катовские на невинного»: хоч він і сильно тям, однак схибив і меч «ганебно» прийшовся не по шиї, а по плечах засудженого. Челядь на те закричала, що «венцей терпети не повинен, раз тылько кату тяти позволено, то вжежъ и такъ жити не будетъ». У відповідь їх почали бити, а драгунам наказано стріляти в Ґарбовського, які хоч і не хотіли, але мусили (із жалості вони хибили й не вбили, а лише поранили Ґарбовського), після чого до нього допустили челядь. Ті загорнули важкопораненого в килим і віднесли до православної церкви біля плацу. Проте невинна душа не хотіла відпускати скатованого тіла, тож Ґарбовський за півгодини опритомнів і попросив пити – йому дали води, «а по пиво побежано што прудчей». Підіслані особи не забарилися повідомити про нові обставини князеві, а він, погрожуючи смертю виконавцям, наказав покінчити з приреченим. У момент, коли францисканські ченці взялися перевозити Ґарбовського з церкви до монастиря, двоє капітанів-німців і декілька десятків драґунів відштовхнули їх від коляски, в якій знаходилася труна з нещасним, повернули її на плац та одночасно зі стратою Тишовського застрелили Ґарбовського з мушкетів. Усі речі скараних віддали піхотинцям і драгунам.

Далі постало питання: що ж робити з Красовською? Увечері того ж дня, щоб приховати ці два вбивства, вирішили, «абы и тая панна повесть свою горломъ запечатовала». Перед смертю вона сказала, що страчено невинных людей, і сама вона «невинную смерть поносит», «але прудко ее катъ заризаль по горлу».

Отже який стосунок зазвичай мав позов, тобто цей текст як судовий акт до реальності, яку він теоретично мав би відображати? За умов змагального судочинства та сприйняття злочину (значною мірою) як приватної справи потерпілого,

¹⁷ Попри те, що такому почту навряд чи знайшлося б місце на подвір'ї замку, де мали розташувати й ешафот, природно виникає питання в його потребі. Зазвичай супровід маїната мав функцію демонстрації символічного капіталу, влади та престижу, однак за даних обставин не було не лише необхідності в такій демонстрації, а й публічності, в очах якої мала б утвердитися «честь» князя. Тож, очевидно, ці деталі в позові повинні були наголошувати на марнославстві Корецького, утвердженні князівської волі понад правом із допомогою сили («своволюство»).

саме на скаржникові лежали обов'язки доводити свою кривду¹⁸. Тож і визнання возним як офіційним свідком у суді обставин правопорушення, і свідчення обраних позивачем/відповідачем за свідків осіб зазвичай готувалися самою стороною. При цьому свідки в багатьох випадках не стільки були очевидцями події, скільки про неї чули, зокрема й від зацікавленої особи. Відповідно, реальність у текстах скарг присутня, однак препарована на певний спосіб. Численні приклади зустрічних скарг сторін демонструють умовність інформації, яка подавалася до суду, де інколи складно зрозуміти, що йшлося про одну й ту саму подію, представлену кардинально по-іншому кожною із зацікавлених осіб¹⁹.

У створенні тексту позову безпосередню участь брали двоє – скаржник, який намагався представити справу в найсприятливішому для себе світлі, і писар, що надавав оповіді вигляду офіційного документа, відповідно, вкладав інформацію в певні клішовані форми. Однак був і третій «автор» – шляхетська спільнота, чії життєві настанови та уявлення про те, як має поводитися «справдивий рицар», диктували не лише спосіб дії, а й спосіб її описування. Тож кожна зі сторін представляла себе як безборонну жертву, що перебувала в добрих стосунках з усіма членами соціуму, та дбала про спокій, натомість супротивник поставав особою, котра ламає Божі заповіді й нехтує правом, чинить усупереч етосу «доброго» шляхтича. Причому йшлося не лише про початкові скарги на насильство, а й версії, що озвучувалися під час судового процесу, де часто і самі судді, які виконували арбітральні функції, поставали перед проблемою адекватної інтерпретації події.

Особливо прикметні випадки, пов'язані з убивствами, які траплялися за відсутності свідків, відповідно, скаржники напевно не знали ані особи винуватця, ані обставин злочину. Однак це не ставало на заваді родичам жертви оскаржувати підозрюваного та описувати обставини скоєння злочину таким чином, щоб максимально очорнити потенційного винуватця. Зазвичай наголошувалося, що вбивство коїлося без попередження, з особливою жорстокістю, із подальшим «тиранським» збиткуванням над тілом небіжчика («[...] над нымъ тирански ся паствили, мертвого в шътуки порозсекали и на розных местцах штуки, не ведати где, поховали») ²⁰. За допомогою певних вербальних маркерів дії обвинуваченого класифікували як кримінальні, що мали каратися позбавленням життя й честі.

Звичайно, і судді, і шляхетський загаль, до яких апелював скаржник, мали розуміти умовність таких описів, їх невідповідності, а інколи й відверто абсурдний характер окремих деталей. Про це, скажімо, свідчать жарти канцеляристів, котрі обігрували у своїх пародіях писарські кліше, максимально гіпертрофуючи їх та зводячи до гротеску²¹. Тож очевидно, що мета сконструйованого

¹⁸ Згідно із засадами контрадикторності, судовий процес виглядав як суперечка сторін, а урядники суду, спостерігаючи за нею, визнавали провину оскарженого лише на підставі даних чи аргументів, пропонуєваних їм сторонами конфлікту.

¹⁹ *Старченко Н.* Честь, кров і риторика: Конфлікт в шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII ст.). – К., 2014. – С.41–45.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Спр.54. – Арк.287–289. Ширше див.: *Старченко Н.* Честь, кров і риторика... – С.238–240.

²¹ *Яковенко Н.* Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.2. – Т.5. – К., 1993. – С.161–176; *Білоус Н.* «Маскарад тварин» у жартах і пародіях луцьких канцеляристів другої половини XVII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.10. – К., 2013. – С.161–190.

в такий спосіб «офіційного» обвинувачення – позову – мала бути іншою, аніж якомога ближче до реальності представити хід події. Сприйняття факту позивання до суду, окремих елементів процесу й декрету як таких, що ганьблять шляхетську честь оскарженого, перетворювало судочинство на один з етапів конфлікту – поєдинок сторін, де зброєю була риторика. Тож у відповідь на образу завдавався удар у відповідь – максимальне очорнення супротивника, ураза честі через маркування його дій як нешляхетських, «нелицарських». Часто наступною ланкою в ланцюжку взаємних кривд був реверс – позивання до суду недавнім обвинуваченим свого оскаржувача як особу, що завдала непоправної шкоди його добрій славі, «вбила на почитивості».

Зазвичай дослідник має у своєму розпорядженні внесений до актових книг протокол контроверсій (розмов) сторін, де присутні два голоси, хай і препаровані – обвинувача й оскарженого, відповідно, може зауважити незбіги між ними. Натомість слід пам'ятати, що «корецьку історію» ми знаємо з одного голосу – обвинувача Ґарбовського, а точніше – анонімного автора позову, який уклав чутки в ті формули, які мали апелювати до вразливих місць шляхетської свідомості (прикметно, що текст писано руською мовою²²). А що йшлося про чутки, засвідчує інтервал між стратою (14 березня) і датою позову (4 липня), а також відсутність згадок про шквуринію, тобто слідство, що мало провадитися у випадках звинувачень у вчинках, які загрожували життю та честі оскарженого²³. За конституцією 1588 р. обидві сторони, як обвинувачі, так і обвинувачені, на першому після вчинення злочину засіданні ґродського чи земського суду повинні були поставити свідків, не більше 12 з кожної боку, які перед урядниками оповідали про подію. Перевага мала надаватися очевидцям, а не тим особам, що знали про злочин із чуток, а також свідчення мали особисто виголошуватися, а не читатися з підготовлених заздалегідь «карт». Бажано було, щоб свідки присягою засвідчили правдивість своїх слів, однак у випадку їх відмови дозволялося «говорити правду під вірою і сумлінням». Перед виведенням шквурині сторони мали присягнути, що не підкупували своїх свідків у жоден спосіб. Записи засвідчувалися членами суду й передавалися сторонам у запечатаному вигляді для подальшого провадження справи у вищій судовій інстанції²⁴.

Прецслав-Александр Ґарбовський міг з'явитися на Волині далеко не одразу, а тоді, коли чутки про «корецьку подію» досягли Сандомирського воеводства. Скажімо в іншій історії Ян Гнівош, лятовицький староста, прибув до Володимира, щоб зініціювати справу про вбивство свого брата, королівського секретаря Балтазара Гнівоша, через понад місяць після його загибелі²⁵. А міс-

²² Тим самим реалізовувалася базова засада судочинства: обвинувачений мав позивати відповідача до суду в межах територіальної одиниці, де перебували маєтки оскарженого, і, відповідно, провадити процес у рамках права, під яке він підпадав.

²³ Про провадження *scrutinium* на Волині див.: Старченко Н. *Scrutinium* як інквізиційний елемент у судочинстві Волинського воеводства (70-ті рр. XVI – початок XVII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Історично-філософської секції. – Т.СCLXIV. – Л., 2012. – С.171–195.

²⁴ *Volumina constitutionum*. – Т.ІІ (1550–1609). – Vol.2 (1587–1609). – Warszawa, 2008. – С.67–69.

²⁵ Старченко Н. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.9. – К., 2010. – С.318–360.

це цих осіб у шляхетській ієрархії було принципово вищим від Гарбовських, тож і інформація мала дістатися раніше. Траплялися випадки, коли інтервал між злочином і судовим провадженням вимірювався роками через непоінформованість кривних. Так, Семен Миrowsицький, звертаючись зі скаргою в 1601 р. від себе і своїх братів до кременецького гроду з приводу вбивства брата 1584 р., так пояснював причини затримки: «Для отлеглисти далекого краю, кдгдымы в розных землях и в розных сторонах и на розныхъ местцах служили, я самъ и братья моя жадное ведомости мети не могли, ажъ тепер я о том забитю брата своего ведомость взявши, теперешнюю протестацію [...] до вряду вм доношу»²⁶.

Можна припустити, що 4 липня, яким датується позов, недалеко відбігає від появи обвинувача у Волинському воєводстві. Малоімовірно також, щоб він знайшов тут аудиторію, готову всіляко допомагати чужинцеві в його пошуках достовірних фактів проти «свого» князя. Відповідно, джерелом знань Гарбовського були чутки й домисли, які мали кружляти навколо цієї історії.

Очевидно, що позивач унікав говорити, що ж саме інкримінувалося його братові й Тишовському, у чому змушена була звинуватити їх панна Красовська. Натомість він наголошував, що дівчина давала свідчення під фізичним і моральним тиском, до того ж її визнання не містили підстав для смертної кари навіть у найсуворішому суді. Дещо несподівано при цьому виглядає поява в позові згадки, що Красовська присягою підтвердила все, нею сказане, а засуджені підписали декрет і тим засвідчили свою провину та згоду з ухваленим рішенням. Нагадаю, що позов містив ті елементи, які сам позивач уважав важливими, тож згадка про існування декрету з підписами засуджених (яка була не на руку скаржникові), із великою долею ймовірності може свідчити, що цей доказ вини страчених перебував у руках князя і напевно мав з'явитися на процесі. Відповідно, його спробували нейтралізувати. Підставою обвинувачень були слова Красовської, підтверджені присягою, правдивість якої Гарбовський не оскаржував. Адже поставити її під сумнів означало звинуватити Красовську у вчиненні двох смертних гріхів – обмови невинуватих, що призвело до їх смерті, та кривоприсяжництва – «великого безчестя Богові, бо ж його, хто є самою Істиною і Правдою, притягають до утвердження брехні»²⁷. Зазвичай, як засвідчує судова практика, присяги намагалися, якщо це було можливо, уникати. Особливо показова відмова від неї навіть ціною втрат²⁸, мотивацією чого могло бути: «[...] не хотячи я о такъ реч малую присягати, бомъ яко чоловікъ почтивый, з молодости литъ своихъ ажъ и по сесь часъ

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.15–15 зв.

²⁷ Див. також далі: «Про що Захарія дуже страшно пише: “Бачив я, – мовить, – летючого сувою, і сказав до мене Господь: Це те прокляття, що виходить на поверхню всієї землі [...] і прийде воно до дому злодія, і до дому того, хто ложно присягає іменем моїм, і воно міцно осядеться в середині дому його, і вигубить його (Зах. 5)”» (див.: *Гізелъ І. Вибрані твори...* – Т.1. – Кн.1. – С.212–213).

²⁸ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.88 зв. Суд присудив присягу потерпілій стороні на доведення своїх шкод, однак супротивна сторона не допустила присяги, «уживши на то людей зацныхъ» і відшкодувавши всі збитки.

николи ни о што не присегалъ»²⁹. Сприйняття як гріха не лише особистої клятви іменем Бога, а й провокування інших на цей крок чи нествання йому на заваді, можна зауважити у випадках, коли засуджений на смерть звільняв від присяги обвинувача, «спомневши на сумнене свое»³⁰, і тим самим остаточно визнавав себе винним («присеги вызволили и поприсегат себе не допустили, даючися винными во всемъ»)»³¹.

Тож поставити під сумнів визнання Красовської, ствержені присягою, означало перенести основний тягар провини за скоєне з князівського подружжя на панну. Це мало би створити й нарративний конфлікт – на рівні тексту позову, адже слова дівчини підтвердили самі засуджені. Утім такими невідповідностями «автори» судових актів не конче переймалися.

Отже Ґарбовський вибудував свою оповідь у двох модусах – як обвинувачення князя та його помічників і легітимізацію «якогось» учинку брата. До легітимізуючих засобів належало замовчування суті обвинувачення, натомість від початку підважувалися його підстави: вони ґрунтувалися на дитячій нерозсудності (непевних словах неповнолітнього) й жіночій слабкості, викликаний фізичним і психологічним тиском. Украв сумнівно, що обвинувач міг користатися з інформації безпосередніх свідків того, що відбулося у князівських покоях. Зауважу, що в наступному позові – на сеймовий суд, текст було дещо зредаговано, зокрема зникли згадки про ката та побиття Красовської, натомість говорилося, що вона дала свідчення *під страхом* фізичних мук. Після згадки про непевність обвинувачень страчених указано, що покарання перевищувало реальну їхню провину, а також наголошувалося на характеристиках Якуба Ґарбовського як особи «доброї слави» – вірного слуги Речі Посполитої та незрадливого, завжди готового до послуг слуги свого пана, свідченням чому була «особлива» до нього ласка князя. Наголошувалося натомість на несиметричній «платі» Корецького за вірну службу Ґарбовського: замість «милості» (в актових джерелах зазвичай нормативної «любви») чи принаймні милосердя у випадку якогось переступу слуги – жорстокість, пов'язана з відсутністю Бога у серці. На рівні соціальних стосунків це означало зламання князем договору між паном і слугою, базового зв'язку, на якому тримався усталений порядок Речі Посполитої. Такий опис мав відсилати читача/слухача до поняття «тиранії» – вивіщення особи понад правом, що було одним із найтяжчих звинувачень у публічному річпосполитському просторі³². Така інтерпретація тексту позову тісно пов'язана з головним закидом князівському подружжю і їх поміщикам – порушення засадничого права кожного шляхтича: ніхто не може бути скараний без суду. У позові наголошувалося: особи, що засудили Ґарбовського на смерть, творили лише подобу судочинства, однак насправді їхні дії були узурпацією функцій відповідних судових урядників, які, заступаючи на уряд, присягають шляхетському загалові (у позові акцентується увага

²⁹ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.714.

³⁰ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.385–386.

³¹ Там само. – Спр.35. – Арк.58 зв. – 60, 100–101.

³² Ширше про поняття тиранії у політичному словниці Речі Посполитої див.: *Brzeziński S. Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII w.) // Społeczeństwo staropolskie: Seria nowa. – T.1. – Warszawa, 2008. – S.287–389.*

на неприсягності так званих суддів). Тож такі дії тягнуть за собою кару, передбачену «в праве посполитомъ и коронномъ». Усі інші обставини, пов'язані зі стратою несправедливо засуджених, були, скоріш за все, похідними й мали поглибити провину князівського подружжя та їхніх співвідповідачів. Вони також маркували смерть засуджених, особливо Ґарбовського, як мученицьку, тим самим очищуючи його від звинувачень. На відсутність вини мала б указувати й та обставина, що катові не вдалося стратити Ґарбовського – відвести катову руку було у волі Божій.

Обвинувачувальна риторика князівського подружжя вибудована за традиціями опису умисного вбивства, в основі якого – мотив. Як і у випадку з родинними конфліктами, котрі виступають, згідно зі статутowymi приписами, мотивом при вбивстві одного з подружжя, попередній гнів княгині на Ґарбовського й бажання позбутися його, що не вдавалося здійснити іншим способом через особливу прихильність Корецького до нього, свідчить про її злочинну волю чи намір³³. А це дозволяє трактувати скоєне як кримінальний злочин, що тягне за собою загрозу смертної кари та втрату честі. У коронному праві до умисних, «добровільних» убивств (*homicidia voluntaria*) зараховували ті, де був присутній злий намір, які коїлися без примусу й усвідомлено³⁴. Попри обвинувачення князя та княгині як співучасників убивства, саме на діях останньої концентрується увага в тексті, де князь постає радше засобом в її руках: саме вона розпалює його гнів проти вірного слуги й тим спрямовує дії чоловіка. Цей риторичний хід був єдино можливим для того, щоб вибудувати страту як кримінальне вбивство, де присутній злий намір. Адже звинуватити у цьому князя, в якого Ґарбовський був улюбленим слугою, неможливо³⁵.

Утім такий хід, як звинувачення жінки в намові чоловіка на зло, був використаний і в іншій справі – з приводу згадуваного вже вбивства в 1588 р. Балтазара Гнівоша. Дружині головного обвинуваченого Яна Жоравницького – Олені Коптівні також інкримінували спробу отруєння жертви, участь у вбивстві й «тиранське» поводження з тілом убитого: коли Балтазар упав мертвий біля її ніг, вона вдарила його ножом, наказала розтяти труп, а потім утопити його без поховання. А в підсумку на сеймовому суді єдиною позваною особою, чия вина не вдалося довести через шкрутинію, була саме Олена Коптівна, яку звільнили від звинувачень³⁶.

З іншого боку, неслухний гнів, що виникав із ненависті до певної особи та провокував бажання помсти, уважався смертним гріхом, якщо тягнув за собою велике зло. Звернімо увагу на його опис Інокентієм Ґізелем, який дивовижно збігається з репрезентацією «корецької історії» в позові Ґарбовського. Отже бажання помсти мало ображати самого Бога, адже йому належить карати за

³³ Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому статуту. – К., 1894. – С.31–32.

³⁴ Kutrzeba S. Dawne polskie prawo sądowe w zarysie. – Warszawa, 1927. – S.16–17.

³⁵ Розповідь у позові про намагання княгині позбутися слуги свого чоловіка виглядає як триваллий процес, натомість шлюб князя Корецького відбувся, найімовірніше, на початку 1645 р. (див. панегірик: *Korona M. Witanie, oraz u powinszowanie stanu małżeńskiego jasnie oświeconego xienstwa jego mości pana Samuela Koreckiego xiazeia na Korcu...*). Тож і історія ворожості Марціяни, якщо вона взагалі існувала, а не була лише риторичним актом, мала стати дуже короткою.

³⁶ Старченко Н. Судова риторика... – С.339.

кривди, зокрема через судову владу. Гнів зараховувався до смертних гріхів тоді, коли був пов'язаний із відповідними обставинами: месник чинить розправу самовільно, не звертаючись до суду та не дбаючи про дотримання справедливості; вина покараного не відповідна до покарання, яке провадиться з великою люттяю, без належного смирення; помста чиниться винятково для погамування гніву з метою заподіяти зло ближньому, без наміру зберегти справедливість і відповідно покарати злочинця за провину. Така ворожнеча, де гнів підштовхує людину до великої помсти й не вгамовується, аж поки вона не буде здійснена, вважається найтяжчим ступенем із можливих варіантів гріха гніву³⁷. Відповідно, дії князівського подружжя були не просто кримінальним злочином, а й мали сприйматися як учинок, що ображає Бога.

Спробуємо проаналізувати ще два моменти, які стосуються вини й кари у цій історії. Обіцянка князя видати Красовську заміж за котрогось зі звинувачених як один із мотивів її готовності повідомити те, чого від неї вимагали, непрямо вказує на оскарження Ґарбовського й Тишовського у з'ялтуванні дівчини чи спробі його здійснити. Адже саме таким чином – через одруження – можна було легітимно звільнити Ґвалтівника від смертної кари, що передбачалася за цей злочин у різних правових системах³⁸. У цьому випадку зрозуміла й підстава для суворого покарання в «корецькій історії» (саме така кара передбачена правовими приписами³⁹), і гнів князівського подружжя, адже ганьба падала й на дім, де коївся злочин⁴⁰. Цікаво, що у зібранні звичаєвих норм, укладеному у Франції у XVIII ст., смертна кара однозначно призначалася для слуги, який із дому пана викрав, а чи з'ялтував його дружину, дочку або будь-яку особу, що була довірена його опіці. Такі дії слуги трактувалися як віроломство та зрада⁴¹, де остання розумілася широко як порушення базового зв'язку між патроном і клієнтом (паном і слугою)⁴².

Звинувачення Ґарбовським князівського подружжя в неправових діях щодо скарання на смерть слуг між тим лише виглядало як безправне в контексті шляхетських ідеалів. Натомість за нормою II Литовського статуту, котрий формально діяв на території Волині як єдине джерело права згідно з умовами Люблінської унії, пан міг карати свого слугу аж до позбавлення його життя.

³⁷ *Ґізелъ І.* Вибрані твори... – Т.1. – Кн.1. – С.254–255.

³⁸ Див., напр.: *Krawiec A.* Seksualność w średniowiecznej Polsce. – Poznań, 2000. – S.168–200.

³⁹ Згідно з II Литовським статутом (розд.11, арт.8), за з'ялтування дівки або «учтивої» жінки будь-якого стану передбачалася смертна кара – однак за умови, якщо жертва доведе цей факт. Під час з'ялтування жертва обов'язково мала «волати про кґвалт», після того показати тим, хто прибігав на крики, «знак кґвалту», а далі – позвати кривдника до суду, де двома – трьома свідками підтвердити факт наруги й особисто присягнути на підтвердження своєї скарги. Грошове відшкодування потерпілій мало платитися «водле стану» з маєтків Ґвалтівника. Жінці, однак, дозволено було вийти заміж за насильника й тим урятувати його від смертної кари. III Литовський статут (розд.11, арт.12) дублював текст II ЛС, утім додавалося, що у випадку, якби потерпіла не кликала на допомогу, оскарження не мали брати до уваги.

⁴⁰ У давньогерманському праві існувала норма про зруйнування будинку, в якому відбулося Ґвалтування (див.: *Margolis N.* Rape // Women in the Middle Ages: An Encyclopedia / Ed. K.M.Wilson, N.Margolis. – Westport, Conn., 2004. – P.785).

⁴¹ *Vigarello G.* Historia gwałtu / Przeł. A.Leyk. – Warszawa, 2010. – S.87.

⁴² В основі ж творення поняття «зрада» у середньовічній Європі лежала засада дотримання лояльності васала щодо свого сеньйора. Див.: *Baran K.* Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością. – Kraków, 2000. – S.48–63.

Єдиною умовою у цьому випадку мала бути присутність на такому суді поряд із паном інших поштивих шляхтичів (розд.3, арт.8). Проілюструю цю правову норму фрагментом справи, яка розглядалася у Володимирському гродському суді, щодо звинувачення шляхтича Томаша Голубицького Михайлом Дубницьким у фальшивій присязі. Під час процесу було зауважено, що першого звинувачено «о фалшъ, за которыи, яко право посполитое учить, горлом» карають, тож він як слуга володимирського й берестейського владики, мав би бути скараний на суді владичиному, адже «статут право посполитое каждому пану слугу шляхтича о кождый выступокъ судити и на каране сказоват позволяет». У підсумку справа з гродського суду була перенесена на розгляд владики⁴³. В іншій справі знаходимо аналогічну мотивацію: «Пану слугу а звласча шкодника своего волно карати, не пытаючисе о то никого. О чом ясное право артикул осмый в разделе третем где пишет, абы п[а]нове слуг своих толко о почтивост не судили, а о злодеиство, забиство и иншие выступки, засадивши при себе суседовъ околных, не толко судити, але и горло карати позволяет»⁴⁴.

А слуга князя Романа Романовича Сангушка – волинський шляхтич Іван Берестський – за вбивство у своєму домі коронного шляхтича Яна Олдаковського з метою пограбування був позбавлений життя ухвалою суду, що складався з «приятелей и суседов его милости [князя], на тую справу высажонных, князя Дмитра Ружинского, пана Ивана Гавриловича Яковицкого, пана Воитеха а пана Захаряша Краевских, пана Михаила, пана Яцка, пана Романа Марковских»⁴⁵. Ці й подібні справи, де слугу за злочини карали на доменіальному суді, цілком відповідали як правовим приписам, так і певним усталеним волинським практикам⁴⁶.

Щоправда, за відповідною нормою III Литовського статуту, термін судового засідання у справах, де слuzі загрожувала смертна кара, мав призначатися не раніше, аніж за чотири тижні, щоб обвинувачений устиг зібрати родичів і приятелів. Слuzі також належало право апеляції у випадку незгоди з присудом (розд.3, арт.11). Можливо, що Прецслав Ґарбовський знав ці норми, або ж, найімовірніше, варто говорити про обізнаність у праві адвоката, який від імені коронного шляхтича займався справою (нагадаю про руську мову позову). Цілком імовірно, що постійне наголошення в позові на кількох днях, упродовж яких відбувалася подія (від суботи до вівторка), а також на намаганні відтягнути виконання вироку певними особами, мало підкреслити поспіх князівського подружжя в такій важливій справі. Утім підпис страчених на декреті

⁴³ ЦДІАК України. – Ф.28. – Спр.22. – Арк.642 зв. – 644.

⁴⁴ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.454–464.

⁴⁵ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.384 зв. – 385 зв.

⁴⁶ Звернімо увагу на скаргу князя Григорія Сангушка на свого слугу – шляхтича Миколая Волинця, де перший ототожнював позицію другого з позицією підданого: «Тебе позываеъ о то, ижъ ты, запомневши боязни Божое, так же повинности своее *служебниче*е и *подданское*, которую кождый добрый и цнотливый *подданыи*, такъ же *слуга* п[а]ну своему отдават звыклъ» (Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.6–8 зв.). Попри те, у суді зазвичай було представлено й іншу позицію, у рамках котрої наголошували на належності слуги до шляхетського стану, де кожна особа наділена рівними правами та вольностями. Так, в одній зі справ Ян Скочанович Обчинський оскаржував князя Григорія Сангушка, який ув'язнив «хотя ж слугу, але мене, шляхтича волного, правом неперекоаного» (Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.454–464).

внеможливлював їхню апеляцію. А вимога присутності родичів обвинувачених на панському суді фіксується лише у III статуті, географія дії якого офіційно обмежувалася Великим князівством Литовським і на Волинь як коронну територію формально не поширювалася⁴⁷. Натомість припис II статуту про присутність на суді поштивих шляхтичів було дотримано: і Козинські, і Коритенський, і луцький коморник Йозеф Синицький належали до волинської шляхетської корпорації, а в пізнішому позові Ґарбовського на сеймовий суд з'являється і згадка про писаря Володимирського Ґродського суду Олександра Палуського, який писав декрет і був присутній при підписуванні його засудженими. Однак цілком можливо, що для коронного шляхтича статутівий припис міг сприйматися як порушення шляхетських коронних прав, і як наслідок – незбіг уявлень про прийнятне/недопустиме на Волині й на питомих коронних територіях.

Повертаючись до перебігу справи зі звинуваченням подружжя Корецьких, зауважу, що на трибунальське засідання відповідачі не з'явилися й були засуджені на баніцію та інфамію. Декрет публічно «обволав» возний. Усім у державі заборонялося підтримувати стосунки із засудженими та допомагати їм під загрозою такої ж кари, а відповідним повітовим судам наказувалося негайно конфіскувати князівські маєтки. Вигнання із землі (баніція) було традиційним вироком у випадку нехтування відповідачем суду у справах, які мали «завитий» характер, тобто не могли бути перенесені на наступні засідання. Натомість трибунальські судді, позбавивши своєю ухвалою винуватців честі, утрутилися в компетенцію сеймового, королівського суду, якому й належали справи про честь. Звернімо увагу на присутність у «*Postępkę prawnym skroconym*», прийнятому на варшавському сеймі 1611 р., серед справ «кримінальних приватних» (*criminales privata*), які мав судити сеймовий суд, «про страту рівної собі особи, чи то з уряду, а чи під приводом виконання декрету, або теж приватно з якоїсь іншої причини»⁴⁸. Також додавалося, що у сеймовій юрисдикції перебувають усі справи, «що стосуються учтивості, і через які карають горлом, честю, конфіскацією майна, або, як кажуть знавці права, виною покорною чи кримінальною»⁴⁹.

Тож саме на сеймі 5 грудня 1646 р. розігралися фінальні епізоди «корецької історії»⁵⁰. На жаль, сеймовий декрет містить лише текст позову, що в основних пунктах збігається з трибунальським, щоправда на той час княгині Марціяни, «за радою і волею» якої діяв Корецький (що зазначено в позові), уже не було

⁴⁷ «К тому, што, деи, тут сторона подобенства выводит з обчих правъ и показует конституции коронные и статут новыи литовскии, тедеи, деи, того на подпору себе брат не может, бо, деи, привилемъ, на унии воеводству Волинскому даным, же не иным правом судитися мают, только тым статутом литовскимъ, которыи в он часть был и которым ся на Волиню тепер судят, естко добре варована. А в тым зас статуте ест то варовано и поприсяжено, же не иным правом судити, только тым правом писаным» (див.: Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.596).

⁴⁸ «о stracenie osoby sobie rownej, bądź pretekstem urzędów i exekucji, bądź też *privatim* z jakiej inszej miary».

⁴⁹ «ktore się uczciwości dotyczą, i za których występkiem, gardłem, uczciwością, konfiskowaniem dobr karzą, або jako iurisperiti zowią, winą pokarną або kryminalną» (див.: Volumina constitutionum. – Т.ІІІ (1611–1640). – Vol.1 (1611–1626). – Warszawa, 2008. – S.57).

⁵⁰ ЦДІАК України. – КМФ-36 (Волинська метрика). – Ф.389. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.394 зв. – 397.

серед живих. Натомість за кадром залишилися контрверсії сторін і отже – легітимація дій князя. Для читача, що нехтує настановою – сприймати текст позову Ґарбовського як сконструйований наратив, сеймовий декрет звучатиме несподівано: князь Корецький на віки-вічні був звільнений від обвинувачень на тій підставі, що Ґарбовський «в оброне почтивости дому шляхецького забити єсть», тобто дії князя були не вбивством, а кроками у захисті честі «дому шляхетського». Позивач Ґарбовський у цьому випадку не просто мав із поваги до сеймового декрету припинити переслідувати Корецького, а й ставав відповідальним за знеславлення князя своїм обвинуваченням. Однак *poena talionis* щодо нього була скасована, зауважувалося, що дії Ґарбовського спровоковані жалем за бра-том. В осерді архаїчної кари таліону, про яку йшлося, лежала помста скривдженої сторони задля вирівнювання втрат, вона мала бути симетричною завданям шкодам, тобто реалізовувалася засада «око за око», «зуб за зуб».

У контексті цього вироку принаймні можна допустити мотив скарання панни Красовської «на горло» разом із чоловіками, що могли вчинити наругу над нею чи здійснити таку спробу. Цілком імовірно, що її розглядали як співучасницю образи князівського дому, яка своєю «вшетечною» (розпусною) поведінкою спровокувала чоловіків, а також мовчанкою намагалася приховати їхній учинок, тим самим захищаючи «здрайців» пана й ототожнюючись із ними. Те, що родичі Тишовського та Красовської не позивали князя, може непрямо вказувати на неналежність їх до шляхетського стану. Хоча можливо, що на перешкоді цьому став і їх невисокий статус у волинській шляхетській спільноті та специфіка справи⁵¹. Родина дівчини могла не бажати розголосу, у результаті якого впливли б деякі обставини її особистого життя, що не додавали їй та родичам «доброї слави». Тож Красовська виявилася винною самою своєю причетністю до цієї історії, навіть якщо йшлося фактично про статус жертви.

Утім у всій цій історії існує ще один голос – князя Альбрехта Станіслава Радзивілла, родича Самуеля Кароля Корецького⁵², про котрого згадувалося на початку цієї статті. Отже під червнем 1645 р. Радзивілл у щоденнику подав свій варіант події⁵³. Одразу зауважу, що йшлося, скоріш за все, про «авторство» шляхетського загалу, котрий «творив» і позов, – варіант, який князеві подали його волинські інформатори. Себто він мав в основних деталях збігатися з позовом Ґарбовського. Тож для нас важлива не стільки подієва канва, яка, повторюся, була значною мірою результатом масової творчості, скільки сприйняття цієї історії у шляхетському середовищі, а в даному випадку – ще й самим Радзивіллом. Князь не згадує ані імені маґната, який перебуває у центрі його оповіді (а саме він, як на мене, його головний герой), ані родинних пов'язань із ним. За його версією, певний маґнат мав покойового слугу доброго роду, а іншого – писаря-нешляхтича, які часто жартували зі служницею дружини

⁵¹ Якийсь Остафій Тишовський виступає разом із дружиною, можливо з родини Кевличів, під час поділу Микільського ґрунту в Київському воеводстві (див.: Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.63 зв. – 65 зв. (1648 р., але дату поділу не зазначено). Дякую І.Тесленку за цю згадку.

⁵² Тітка Самуеля Кароля Корецького була заміжня за Яном Альбрехтом Радзивіллом, а сам Станіслав Альбрехт був опікуном Самуеля Кароля по смерті його батьків.

⁵³ *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.* – S.451–452.

пана. Урешті в дівчини з писарем дійшло до роману й намірів одружитися, тож вони, обмінявшись обітницями, не стали зволікати до весілля з тілесними втіхами. Однієї ночі, коли панна очікувала на прихід коханця, покойовець, випивши більше, аніж звичайно, почав схиляти дівчину до зв'язку, зрештою через її непоступливість дійшло до бійки та смикання за волосся. Писар, який саме нагодився до покою, чи то маючи щось на думці, чи боячися гніву панського улюбленця покойового, покинув кімнату. Однак колотнеча розбудила інших слуг, тож налякана дівчина втекла з місця події.

Наступного ранку про нічну пригоду доповіли панові, а той викликав до себе покойового й, ніби нічого не сталося, описав йому подію як гіпотетичну та запитав його ради – на яку кару заслуговує слуга, котрий спробував у домі свого пана звалтувати дівчину. Той відповів (чи то не підозрюючи про поінформованість пана, чи будучи певним щодо його ласки), що така особа заслуговує на смерть. Пан на це зауважив, що сам слуга осудив себе за вчорашній нічний учинок, та наказав ув'язнити як покойовця, так і писаря. Дівчина не хотіла ні у чому признаватися, хоч її сильно били та замкнули в окремому приміщенні.

На третій день, «після провадження формального суду», усіх трьох засудили на смерть. Автор зауважує, що шляхтич намагався апелювати до гродського суду, однак його не слухали, тобто знову з'являється дразлива деталь невідповідності приватного суду над особою шляхетського стану. Опис страти покойовця порівняно з позовом Гарбовського дуже стислий: кат схибив; засудженого спробували добити пострілами з рушниць, після чого занесли до церкви, однак виявилось, що він ще живий; про це стало відомо панові, за наказом якого слугу прикінчили пострілом у голову, коли францисканці у труні намагалися перенести його до монастиря. Автор щоденника беземоційний у цій частині оповіді. Натомість цілий абзац присвячено страті панни, її стійкому сприйняттю смерті та глибокій побожності: утішена сповіддю й причастям, дівчина висловила надію у швидкому часі побачити Матір Божу. Радзивілл зупиняється на таких деталях, як відсутність килима на ешафоті, на який мала схилити коліна панна (замість нього було лише трохи соломи); як і в описі страти Гарбовського, з'являється мотив катової несправності, що мало сприйматися як знак невинуватості панни, посилений описом її передсмертних страждань. Загалом страту дівчини князь називає «мучеництвом». Як видається, і сам опис побудовано за законами певного жанру, що й не випадково, адже саме страта Красовської у цій історії виглядає найменш умотивованою.

Далі автор описує подію, що трапилася після страти слуг, посилаючись на свідчення осіб, віри гідних. Якогось дня перед світанком усі троє скараних зі свічками в руках з'явилися на церковному цвинтарі, а з першими променями зникли. Коли чутки дійшли до пана, він запитав, якого це було дня. І потім клявся, що саме в той час йому в напівсні з'явився покойовий, який промовив: «Отож, пане, хотів моєї крові – то маєш», і вихлюпнув із долонь кров магнатові в обличчя.

Історію Радзивілл закінчує таким підсумком: «Звістка про це зменшила добру славу цього магната в усіх, а він сам пізніше шкодував про свій учинок». І далі: «Страшна це подія й гідна жалю, коли покладаються на злу раду, а ще

гірше, коли їй слідують, адже пізніше той пан, охоплений меланхолією, не приховував, що провадить безсонні ночі, тремтячи у тривозі. Шкода мені чоловіка, якого завжди вважав своїм приятелем».

Зауважимо, що у щоденниковій розповіді немає згадки про дружину маґната, натомість провина переноситься на осіб, що були поряд і дали йому злу раду; учинок скараних слуг не виправдовується, він лише констатується – схоже, що автор щоденника не має до них особливих сантиментів, зате наголос робиться на відсутності вини страченої дівчини. Як видається, головний урок цієї історії за Радзивіллою – необхідність великим людям берегти свою «добру славу», що була тісно пов'язана зі стосунками «великих» із «малими», де милосердя пана – одна із засадничих чеснот у підтриманні його авторитету у соціумі. Нагадаю пораду, яку в далекому щодо цієї історії 1581 р. дав князь Костянтин Острозький родичеві автора щоденника – князеві Криштофові Радзивілло. У своєму листі Острозький наголошував: ласкаве «обходження» великих людей із «малими» винагороджується Богом, адже служить підставою для спокою у спільноті та забезпечує «великим» належну повагу: «[...] добре було б, якби вашій милості вдалося ласкаво з людьми обходитися, адже Бог швидко благословляє таку особу і її потомство, а колотнечі й незгоди не завжди добре закінчуються; також великі люди тішаться повагою, якщо з малими людьми не вдаються у справи, позаяк повага зростає, коли вони з великими справи провадять»⁵⁴.

Аналізуючи поняття справедливості у середньовіччі, Дж.Козьол зауважує, що справжня влада була тісно пов'язана не з відповідним застосуванням правових норм, а з моральною владою вирішувати, коли карати, а коли виявляти милість. «Суд і ласка», «справедливість і милість» – найчастіше вживані поняття у середньовічній політичній риторичі, де милість доповнювала справедливість. Наділена владою особа мала взоруватися на Бога, де Божа справедливість була актом Божого милосердя, тож жоден пан не міг бути добрим володарем, якщо не вмів виявляти милосердя⁵⁵.

Судові книги дають достатньо підстав для твердження, що невідповідне поводження зі слугою негативно позначалося на репутації пана серед шляхетського загалу. Так, Федір Ольшевський у скарзі на безпричинне насильство свого пана («маючи, деи, якииє гневъ закрытый и недобрый») князя Андрія Головні Острожецького, указував, що добровільний посередник у конфлікті – Андрій Романовський – намагався залагодити ситуацію, схиливши пана до того, «абы ся со мною ласкаве а хрестиянске обышол, мене пристойне отпустил и отправилъ». Така миротворча поведінка представника волинської шляхетської спільноти була спрямована, за словами слуги, на те, щоб він не звертався до суду й цим не «не славил» князя Головню⁵⁶.

⁵⁴ Цит. за: *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608): Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S.185 («[...] zdałoby mi się, abym Wmści rozkazał łaskawiej się z ludźmi obchodzić, bo Bóg ryczele takiemu i potomstwu jego błogosławić będzie, a rozruchy niezgody nie zawsze do dobrego końca przychodzą, a też to wielkich ludzi jest powaga z małymi ludźmi nie wdawać się w sprawy, bo stąd w powagę rosna, gdy z woelkimi sprawy mają»).

⁵⁵ *Kozioł G.* Begging Pardon and Favor: Ritual and Political Order in Early Medieval France. – Ithaca, N.Y., 1992. – P.216–218.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.95–96.

Показова також історія з фальшуванням слугою князя Януша Острозького – Яном Яворським підпису свого пана⁵⁷. Тож спійманий зловмисник через третіх осіб просив князя бути милосердним і не вдаватися до суворого права. Як указувалося в тексті, князь як «хрестиянский» пан ужив ласки більшої, аніж можна було сподіватися у цьому випадку, та відмовився від звинувачень під умовою публічної обіцянки Яворського більше подібного не чинити⁵⁸. В аналогічний спосіб діяв і Іван Красенський, слуги якого – Ян Кривчевський і Шимко Кухар – улаштували порухунки в домі свого пана, під час чого поранили інших слуг, тобто поводитися як «лотри», забувши «добродейства» власного господаря. Красенський спочатку звернувся до гродського суду, але «за вложенъем веле зацных и учтивых людей до его милости», а також за «покорною и плачливою прозбою» винуватців, змилювався над ними, і, відмовившись від застосування «за таковыи злыи а сволныи и запаметальии учинокъ» строгого права – смертної кари, помилював їх із «самого змилованья и милосердья». Тож, як заявляли слуги в листі, який вони принесли до гроду для запису в актові книги, пан, «власне нас горлы даровавши, волных от того всего з ласки и милосердья своего волными учинил, за што мы, покол живы, п[а]на Бога за его милость доброе здорове просити и вечне служити повиньны есмо»⁵⁹.

Очевидно, що провина на слугах князя Корецького була й вони мали бути покараними, однак, як засвідчують відомі справи про згвалтування, для шляхетського загалу позбавлення шляхтича життя було неспівмірним із цим переступом⁶⁰. Наруга над дівчиною-шляхтянкою сприймалася як порушення усталеного порядку, це могло обернутися для гвалтівника серйозними наслідками у вигляді удару по «добрій славі» та майновими втратами. Проте неслава, схоже, тривала до моменту залагодження стосунків між кривдником і жертвою, що дозволяє говорити про сприйняття злочину як приватної кривди. Саме конфлікт був джерелом підваження честі, натомість його залагодження очищувало шляхтича. Тож метою спільноти й було не покарати винного, а запропонувати шляхи виправлення ситуації та замирення сторін. Показова у цьому контексті справа про згвалтування князем Михайлом Заславським доньки свого слуги Валентія Збирського, за яке Луцький гродський суд присудив винуватцеві смертну кару. Однак за певний час справу було припинено через примирення Заславського зі Збирськими. Королівський лист, в якому сповіщалося про скасування вироку, прибили на публічних місцях кількох міст, його обволав возний. У документі детально переказувалися деталі справи та її проходження судовими інстанціями, однак у підсумку зауважувалося, що всі записи у судах мають бути знищені, а «тая справа ему самому (князеві – Н.С.) и доброй славе его и потомковъ его

⁵⁷ Осъ як Яворський пояснював свою провину перед князем: «Руку-мъ княжати его милости формовал и на подобенъство подпису его княжательское милости фалейный подпис на оных квитках я своею рукою подписал».

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.285–285 зв.

⁵⁹ Там само. – Спр.41. – Арк.438 зв. – 439.

⁶⁰ Старченко Н. Справи про згвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.11. – К., 2015. – С.104–134.

ничого шкодити и заважати не маєть часы вечними». Тож у такий спосіб Заславський «викупив» свою підважену у спільноті «добру славу», а шляхетський загал за те погоджувався «вимарати» з пам'яті його вчинок і більше про нього не згадувати.

«Корецька історія» мала закінчитися, як засвідчують сотні інших конфліктних епізодів, публічним перепрошенням слугами свого пана та прощенням їх князем на знак християнського милосердя. Можливо, такого не трапилося через відсутність серед осіб, що складали суд, представників самих засуджених, адже вони були чужими на Волині людьми, не захищеними мережею родинних і приятельських зв'язків, або ж особами малозначущими у шляхетському соціумі. Події зайшли у глухий кут, як і в уже згадуваній історії зі вбивством Балтазара Гнівоша, у котрого теж, попри певний статус і наявність немалих землеволодінь, не знайшлося серед волинської шляхти осіб, що виступили б гарантами й поручителями дотримання домовленостей. Адже в конфлікти, як тільки вони набирали небезпечних форм, зазвичай втручалися приятелі, котрі бралися залагоджувати суперечності та шукати компроміси. У більшості справ, де слуги мали бути покарані найсерйознішим чином, зазвичай і з'являлися приятелі, на чие прохання пан виявляв свою «ласку й милосердя». Однак у середовищі князя Корецького не виявилось добрих «кризових менеджерів», які могли б передбачити наслідки ужитих ним в обороні честі суворих заходів, хай навіть цілком у рамках правових приписів. Тож закиди Радзивілла щодо «злої ради» були небезпідставними. Схоже, що на інший сценарій сподівалися до останнього, про що свідчить згадка в позові про спроби затримати страту. Очевидно, що від князя чекали помилування, яке дало б змогу залагодити конфлікт через певний компроміс і повернутися до порушеної рівноваги, що дозволило б «кожному залишитися при своїй справедливості», зокрема спільноті – зберегти жаданий «покой посполитий», а князеві – «добру славу».

Тож навіть якщо в «корецькій історії» відбулося реальне групове згвалтування, а не лише його спроба з боку покойового слуги, надмірне, за уявленнями шляхетського загалу, покарання та, відповідно, мученицька смерть мали виправдати страчених, перетворити їх в історіях, що поширювалися, на безборонних жертв магнатської сваволі⁶¹. І правові підстави дій пана важили тут щонайменше⁶². Цілком імовірно, що швидка смерть дружини князя Марціяни була витлумачена як Божя помста за невинну кров, а завершення життя Самуеля Кароля 12 лютого 1651 р. в неповних тридцять років за декілька днів після весілля зі Софією Опалінською мало лише утвердити загал у цій думці. На герої цієї історії обірвався й рід Корецьких⁶³.

⁶¹ М.Фуко зауважив, що публічна кара змінювала позиції її учасників: суддів ототожнювала зі злочинцями, які чинять убивство, а злочинці стають об'єктами співчуття чи навіть захоплення (див.: Фуко М. Наглядати і карати. – К., 1998. – С.13–14).

⁶² Як зауважує І.Тесленко, у доменіальному суді, який у випадку магнатів міг взоруватися на задвірний суд, часто важила не правова норма, а особистий стосунок пана до суб'єкта судового процесу (див.: Тесленко І. Організація та функціонування задворного суду князів Острозьких (до постановки проблеми) // Магнацкі двор і сацьяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.): Зб. навук. пр. – Мінск, 2014. – С.197–208).

⁶³ Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.176.

«Корецька історія» має декілька контекстів, в які вона не просто вмонтується, а й конструює їх самим фактом існування, мовою акторів та їхнім вибором. Цей казус може слугувати в розмові про гендерні стосунки, себто про становище жінки, суспільні настанови та упередження щодо неї, ставлення до згвалтування тощо. Вона може бути частиною дослідження в рамках антропології права, зокрема складного аналізу про співвідношення права і справедливості, легітимного, квазілегітимного та нелегітимного, важливості позасудових механізмів залагодження конфлікту тощо. Скажімо, взаємини між жертвою, кривдником, а також свідками чи особами, від яких залежала оцінка провини та відповідальності, може багато розповісти про суспільство. За цим казусом, цілком очевидно, приховується й важлива джерелознавча проблема – про взаємодію джерела та реальності поза ним. Однак чи не найцікавіший контекст цієї історії – проблема влади в ранньомодерному шляхетському соціумі Речі Посполитої, важлива для розуміння його влаштування, однак важка для аналізу. Адже джерела вкрай рідко містять безпосередню інформацію про основні засади функціонування спільноти, а риторика, до якої вдаються герої, радше апелює до декларованих цінностей, аніж виявляє їх підкладку. Натомість подібні історії, попри їх фрагментарність, дозволяють принаймні засигналізувати проблему⁶⁴.

Мотив необхідності *великим людям* зберігати «добру славу», що звучить у цій історії, відсилає до розуміння влади як авторитету чи престижу, тобто влади як *символічного* насильства. «М'який» варіант примусу був властивий для спільнот, де владні відносини переважно ґрунтувалися на неформальних патронально-кліентарних зв'язках, які домінували в ранньомодерній Речі Посполитій з її слабкою центральною владою й сильними позиціями магнатурії в окремих регіонах⁶⁵. Попри асиметричність стосунків «патрон – клієнт» та «домінування – підкорення» як сутності такого зв'язку, залежність між сторонами не була жорсткою. Вона вибудовувалася за рахунок не стільки насильства, скільки впливів, маніпуляції, авторитету як джерела влади, тобто йшлося про символічний капітал особи – позицію в межах своєї групи, і ширше – спільноти. Важливою її складовою виступала репутація, що передбачала визнання й довіру з боку інших, тобто йшлося про доволі нестабільний владний ресурс, який потребував постійного підкріплення, завоювання, відстоювання⁶⁶. Звичайно, символічний капітал важко виміряти матеріальними мірками, однак звернімо увагу на слова шляхтича Станіслава Ґожовського, слуги Марка Ґоравницького, який у суперечці зі Семеном Русиновичем-Берестецьким

⁶⁴ Див. також: Старченко Н. «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 р. // *Theatrum humanae vitae: Студії на пошану Наталі Яковенко*. – К., 2012. – С.259–276.

⁶⁵ Про спосіб панування, заснований на символічній, м'якій формі примусу, що не визнається як примус, див.: Бурдье П. *Практический смысл*. – Москва; Санкт-Петербург, 2001. – С.216–217, 250–265.

⁶⁶ Там же. – С.205–237. «Символічний капітал – це капітал честі і престижу, який продукує інститут клієнтели» (див.: Там же. – С.231).

наголошував на своїй «кращості» та пояснював, у чому ж вона полягала: «Я маю с ким, а ты ни маешь». У відповідь Семен вніс протестацію до гродських книг, аби «напрод Богу, а потомъ *всиль людемъ учтивымъ* былъ правъ»⁶⁷. Тобто обидва контрагенти апелювали до шляхетського загалу, який визначав місце та вагу особи, уважаючи саме його мірилом «лепшости».

Тож невластива поведінка *великих* загрожувала їм відмовою в повазі чи довірі спільноти, зокрема й *малих* людей. Відповідно, особи з вищого ешелону влади, попри формальні статусні ознаки (майновий стан, обіймання урядів, наближеність до двору, публічні функції) мали також дотримуватися певних конвенційних норм співжиття, на яких, зокрема, наголошував князь Костянтин Острозький у листі до Криштофа Радзивілла.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Спр.34. – Арк.924 зв. – 925 (835 зв. – 836 – подвійна пагінація).

The article demonstrates that a new exploratory framework can shed a new light even on the most seemingly “credible” sources and the events described therein, based on the case when Prince Samuel Karol Korecki ordered the public execution of his servants. When read literally, as a veracious representation of the past, it can be interpreted as a startling example of magnates’ despotism, and as blatant disregard for the basic gentry and Christian values. However, I would like to suggest that the text should be analysed as a narrative construct that relies on the peculiarities of the judiciary system of the time: crimes were treated as the injured party’s private matter, and verdicts were built not on a thorough investigation of evidence but rather on the accepted conventions, e.g., on the rhetorical tropes.

Keywords: source, gentry values, judiciary system, honour, power, symbolic capital.

